

CULEMBORGSE VOETNOTEN

*De 'sprekende'
monnik
uit Culemborg*

Historisch halfjaarbericht 2008-37

Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden

DANKZIJ diverse archeologische onderzoeken die de laatste decennia hebben plaatsgevonden, is het aantal Culemborgse bodemvondsten fors toegenomen. Tot de meest opvallende vondsten behoren niet alleen enkele haardtegels (zogeneten kacheltegels) met de alliantiewapens van Elisabeth van Culemborg en Anthonis van Lalaing, maar ook een complete zestiende-eeuwse monniksbeker. Deze beker is naar alle waarschijnlijkheid eens het eigendom geweest van Elisabeths opvolger, graaf Floris I van Pallandt. Sebastiaan Ostkamp en Ingeborg Unger gaan nader in op de betekenis van deze unieke vondst.

Bella Sangster vervolgt haar serie artikelen over het Culemborgse kasteel van Elisabeth en Anthonis. Na het overlijden van haar echtgenoot liet Elisabeth, geheel naar de mode van die tijd, een formele tuin en een kaatsbaan aanleggen. Voor de bouw van het bij de kaatsbaan behorende kaatshuis werd Anthoenis Keldermans aangezocht, een telg uit het befaamde Mechelse geslacht van bouwmeesters. De naam Keldermans is natuurlijk ook in Culemborg niet onbekend, want het was Rombout II Keldermans - vermoedelijk de vader van Anthoenis - die tekende voor het ontwerp van het stadhuis aan de Markt.

i Kacheltegels, aardewerk met groengekleurd loodglazuur, Nederlanden, ca. 1509, bodenvondst kasteel van Culemborg, coll. en foto: Stichting Kasteeltuin Culemborg.

De 'sprekende monnik' uit Culemborg

Een reformatorische beker
van Floris van Pallandt

Tijdens door de leden van de Stichting Kasteeltuin Culemborgverrichte opgravingen op de plek van het roemruchte stamslot van de graven van Culemborg kwam veel interessant materiaal tevoorschijn.¹ Het vondstmateriaal, waarvan een deel afkomstig is uit de boedel van de adellijke bewoners van het slot, geeft een indruk van het dagelijks leven op het kasteel in langvervlogen tijden.

De meest opvallende van de vondsten dateren uit de dagen van gravin Elisabeth van Culemborg (1475-1555) en haar opvolger graaf Floris van Pallandt (1537-1598). Zo zijn bijvoorbeeld diverse groen geglazuurde tegels gevonden die afkomstig zijn van de verschillende kachelovens die de privé-vertrekken van Elisabeth sierden. Op de tegels zijn de wapens van Elisabeth en haar tweede echtgenoot Antoon van Lalaing (1480-1540) aangebracht.² Naast de wapens prijken de door een minnestrik verbonden initialen van Antoon en Elisabeth.³ De onderlijst van de tegels draagt Antoon's lijfspreuk '*NullePlus*' (nooit meer). Een type tegel heeft een vlakvullende minnestrik als decor. Dergelijke tegels vormden de verbinding tussen de tegels met daarop de wapens van beide echtelieden (afb. 1). De kachelovens waarin deze tegels werden verwerkt, zijn mogelijk vervaardigd ter gelegenheid van hun huwelijk in 1509.

In de gracht onder de privé-vertrekken van de edellieden werd in 1991 een andere spectaculaire vondst gedaan: een beker van Siegburgs steengoed uit de boedel van Floris (afb. 2a-b). De beker, schertsdrinkgerei dat we kennen onder de naam 'monniksbeker', drijft de spot met de katholieke geestelijkheid.⁴ De uit twee delen bestaande monniksbeker werd in complete toestand teruggevonden.⁵ In de beker bevonden zich de in een eerder stadium afgebroken randscherfjes van de hoed van de geestelijke. De vondst van deze complete monniksbeker te midden van kacheltegels en ander bijzonder vondstmateriaal is waar-schijnlijk te danken aan een doelbewuste opruimactie. Misschien door

2a en 2b Monniks-
beker, steengoed
Siegburg, 1550-1575,
bodenvondst kasteel van
Culemborg, coll. en foto:
Stichting Kasteeltuin
Culemborg.

Alva's troepen die in 1572 het kasteel bezetten, waardoor Floris op de vlucht voor de Bloedraad naar zijn Duitse bezittingen werd verdreven. Of wellicht was het een opruimactie van Floris zelf, die na zijn terugkeer in 1576 het kasteel weer herstelde.⁶

Steengoed met een reformatorische lading

De Culemborgse beker ontstond kort na het midden van de zestiende eeuw. Op grond van zijn baksel moet de beker worden toegeschreven aan een werkplaats in Siegburg, een stad die samen met Keulen en Frechen deel uitmaakte van een gebied waar vanaf de Late Middeleeuwen op grote schaal steengoed is vervaardigd. Onder aanvoering van hervormers als Maarten Luther (1483-1546) en Johannes Calvijn (1509-1564) werd in geheel Noordwest-Europa de aloude alleenheerschappij van de rooms-katholieke kerk en haar functionarissen steeds openlijker ter discussie gesteld. De grote macht van de katholieke kerk in dit gebied zorgde hier vanaf de vroege zestiende eeuw voor vurige godsdiensttwisten. Uit de verslagen van de vergaderingen van de stadsraad van Keulen uit de periode 1523 tot in de eerste helft van de zeventiende eeuw komen de conflicten in deze ambachts- en handelsmetropool duidelijk naar voren.⁷ Uit de verslagen blijkt de op-en-

neer gaande strijd die de raad - in samenwerking met de theologische faculteit, het domkapittel, de pauselijke en de keizerlijke stoel - heeft gevoerd tegen Lutheranen, maar ook tegen de eveneens door Luther bestreden wederdopers, ketters, oproerkraaiers en andere sektariërs. In het vizier kwamen personen en instellingen die open stonden voor de protestantse reformatie: geleerden, schrijvers van godsdienstige geschriften, predikers, voorgangers van gemeenten, monniken, geestelijken, hele kloosters, bezitters en verkopers van boeken en vlug- en smaadschriften met een antikatholieke inhoud, en verder privé-personen bij wie verdachte bijeenkomsten plaatsvonden, maar ook handwerklieden als boekdrukkers en houtsnijders die reformatorisch propagandamateriaal vervaardigden. Zelfs de status van aartsbisschop beschermde niet, zoals de afzetting door het Domkapittel van de aartsbisschoppen Herman von Wied (1546) en Gebhard Truchsess von Waldburg (1583) aantoonde. De Keulse raad hield streng vast aan het katholieke geloof door de protestantse bewegingen te onderdrukken en katholieke hervormingen te bevorderen.⁸ Zo hield de raad zijn invloed op de stedelijke en economische structuur overeind en verstevigde ze die. Scherprechtters, rentmeesters, kerkmeesters, wijnmeesters, spionnen, verklikkers en inquisiteurs waren hiertoe onvermoeibaar in de weer.

Er zijn tot nu toe nog maar weinig Keulse archiefstukken aangetroffen die duiden op reformatorische activiteiten van pottenbakkers. Eén van de raadsverslagen vermeldt de vrijlating op 1 augustus 1530 van gevangengenomen knechten van een 'noppenbeker-bakkerij' ofwel een producent van versierd steengoed. Helaas is hierover niets naders vastgelegd, noch in raadsverslagen noch in de verslagen van het proces. Hun vrijlating was echter alleen maar mogelijk op grond van de verzekering dat ze een bestraffing zouden aanvaarden en terug zouden keren tot het 'ware katholieke geloof'. In latere bronnen - de akten over de reformatie in de jaren 1560 tot 1570 - vinden we daarnaast meermaals meldingen over een huis, dat Im *Duppen* (= noppenbekers) *vorden Kreuzbrüdern* wordt genoemd.⁹ De burens hadden bij de raad gemeld dat daar geheime preken werden gehouden. Het zou kunnen gaan om een huis in de Streizeuggasse, waar in 1951 een pottenbakkerij is opgegraven.¹⁰ Uit het opgegraven materiaal blijkt dat deze pottenbakkerij de hele zestiende eeuw in bedrijf was. Eén van de bewoners van het huis Im *Duppen vorden Kreuzbrüdern* in de jaren zestig van de zestiende eeuw, een zekere Antonius von Lannuoy, werd met vrouw, kind en personeel verbannen als verdachte van ketterij.

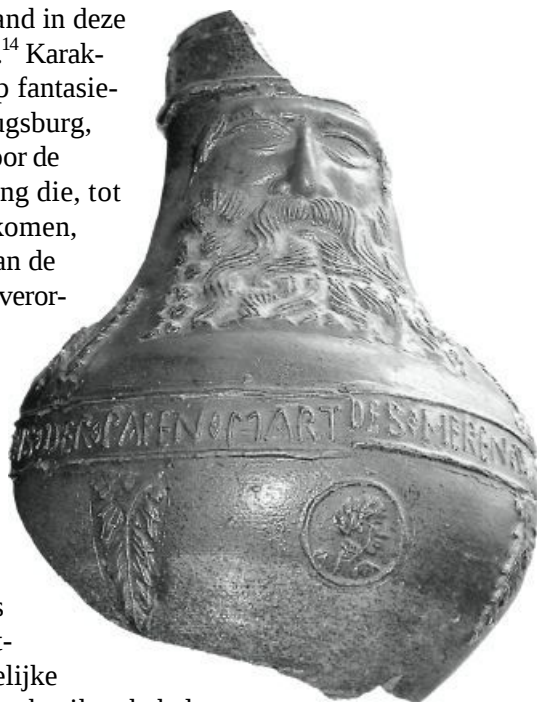
Onvoorzichtig gedrag leidde blijkbaar tot problemen. In de verhoorprotocollen van de Keulse raad uit de jaren 1604 tot 1609 vinden we de

getuigenissen van een zaak waarin zowel de rol van de autoriteiten, de geestelijkheid, de producent en de handelaar als de producten zelf centraal staan.¹¹ Op 3 mei 1604 werd *Gotzdracht* gevierd, de dag waarop de speer en de nagel (belangrijke passiewerktuigen van Christus) werden vereerd.¹² Het was de belangrijkste Keulse feestdag en de bij deze gelegenheid gehouden sacramentsprocessie trok vele gelovigen en andere toeschouwers naar de stad. De op hetzelfde moment georganiseerde markten konden dus rekenen op grote aandacht van het publiek. De uit Frechen afkomstige maar op dat moment in Keulen woonachtige Peter Goeßgen verkocht samen met zijn zoon Jan op de Oude Markt aardewerk en steengoed. Naast het gangbare aardewerk verkocht hij schertsdrinkerei in de vorm van beren en uilen maar ook van begijnen en monniken. De als getuige opgeroepen theoloog Caspar Stenberg vond deze producten een schandelijk baksel 'dat God, het misoffer en de katholieke kerk belasterde'. De potten werden in beslag genomen, naar het raadhuis gebracht en daar direct stukgeslagen. Goeßgen werd vastgenomen, in de kerker van de Frankentoren gevangengezet en verhoord. Hij had de ongeveer 100 stuks in beslag genomen schertsdrinkerei voor 7 gulden in Frechen gekocht van de pottenbakker Simon Stulßgen. Zijn zoon verklaarde later dat deze stukken bestemd waren voor een zekere Tilman die de stukken in Frankfurt zou afzetten, en voor Nederlandse schippers, want vooral ook in de Nederlanden waren dergelijke bekertjes in trek. Onder het schertsdrinkerei waren zes monniksbekertjes, waarvan ze er vier konden verkopen. Slechts twee of drie hiervan zouden aanstootgevend zijn geweest. Vader en zoon verklaarden het onbetamelijke karakter van het vaatwerk niet onderkend te hebben en gaven tevens aan gelovige katholieken te zijn. Na een bestraffing werden beide heren op 17 mei de stad uitgezet. Toen Peter Goeßgen amper drie weken later, deze keer samen met zijn vrouw, opnieuw potten op de Oude Markt probeerde te verkopen, werd hij wederom vastgezet en kreeg hij een geldstraf opgelegd.

Veel belangrijker dan deze karige berichten over de rol die handelaren en Keulse pottenbakkers in de godsdiensttwisten speelden, zijn de vondsten van het vaatwerk en de scherven daarvan. Krüger schrijft diverse uit de zestiende eeuw stammende snellen met een reformatische boodschap toe aan pottenbakkerijen uit Keulen en Frechen.¹³ Ze toont aan dat dergelijke in deze plaatsen vervaardigde steengoed bekertjes met antikatholieke voorstellingen als voorbeeld hebben gediend voor vergelijkbare snellen die in de zeventiger jaren van de zestiende eeuw in Siegburg en in de tachtiger jaren in Raeren zijn vervaardigd. De grootste stimulans voor de productie in Keulen en Frechen was

volgens Krüger de in hoge mate gespannen toestand in deze steden tijdens het Concilie van Trente (1545-1563).¹⁴ Karakteristiek voor deze snellen zijn de appliques die op fantasierijke wijze de spot dreven met het bestand van Augsburg, een door Karel V geïnitieerde en op 15 mei 1548 door de Rijksdag van Augsburg uitgevaardigde verordening die, tot er een definitieve regeling door het Concilie zou komen, moest dienen om een voorlopig einde te maken aan de godsdiensttwisten. De snellen worden naar deze verordening 'bestands- of interimsnellen' genoemd.

Een onlangs in Engelse bodem gevonden baardmankruik (afb. 3) uit het tijdvak 1550 tot 1575 toont eveneens de protestantse gezindheid aan van de Keulse of Frechense werkplaats waar dit stuk vervaardigd is. Op het eerste gezicht is deze kruik als andere. Hij vertoont evenals veel gelijksoortige kruiken het fijn uitgewerkte gezicht van een baardige man, medaillons met portretbustes, acanthusbladeren en een tekstband met spreuk. In tegenstelling tot de gebruikelijke godlovene en dankzeggende spreuken op dit type kruiken hekelt deze spreuk echter het onoprechte gedrag van papen met de volgende woorden: *'DesHeren Wart is der Pafen Mart'* ofwel 'Gods woord is de handelswaar van papen'. De katholieke geestelijken, de papen, - sinds de reformatie een verachtelijke, negatieve aanduiding voor

3 Fragment van baardmankruik, steengoed Keulen of Frechen, 1550-1575, bodemvondst Engeland, part. coll., foto: I. Unger.

katholieken¹⁵ - wordt verweten dat ze het woord van God gebruiken als goedkope marktwaar. Ze leggen het uit in willekeurige zin en trekken zich niets aan van de door de Bijbel bedoelde betekenis. De spreuk op de kan vormt duidelijk een parodie op de veelvuldig op baardmankruiken aangetroffen spreuk *'DesHeren Wart bleift in Ewikeit'* ofwel 'Gods woord is eeuwig'.¹⁶ Overigens maakte de provocerende tekst het bezit van dergelijke kruiken in Engeland, na de Akte van Suprematie in 1534 en het ontstaan van de Anglicaanse kerk waar het oppergezag van de kerk bij de koning ligt en niet bij de paus, minder riskant dan in

4 Fragment van baardmankruik, steengoed Keulen of Frechen, 1550-1575, bodemvondst Amsterdam, part. coll., foto: C. Prins.

5 Fragment van
baardmankruik, steen-
goed Keulen of Frechen,
1550-1575, bodemvondst
Hoorn, coll. Museum
Boijmans Van Beunin-
gen Rotterdam, foto: C.
Prins.

onze streken. In het gebied rond Keulen konden de productie en de handel in vaatwerk met een reformatorische boodschap door het altijd op de loer liggende gevaar op vervolging alleen in verborgenheid plaatsvinden.

De antikatholieke strekking van de in Engeland gevonden baardmankruik blijkt alleen uit het randschrift. Op diverse andere baardmankruiken zijn het de portretmedaillons die de antikatholieke boodschap verkopen. Deze medaillons tonen het hoofd van een paus met een tiara. Als men het medaillon echter een halve slag draait, verandert het beeld in een duivel. Ook in Keulen en Frechen zijn scherven van dit soort baardmankruiken

gevonden, terwijl eveneens scherven van dit soort baardmankruiken in Hoorn en Amsterdam opgegraven zijn (afb. 4).¹⁷ Naast deze paus/duivel-koppen komen er ook kardinaal/nar-voorstellingen op baardmankruiken voor (afb. 5).

Nu we de bekers uit de bronnen kennen, dringt zich de vraag op hoe bekers, die zowel God, het misoffer en de katholieke godsdienst smaden, er dan wel hebben uitgezien. De monniksfiguur die in 1991 bij het onderzoek naar de fundamenteën van het kasteel Culemborg is gevonden, toont ons zo een beker. Het voorwerp is evenwel ouder dan de bekers die Peter Goeßgen in Keulen verkocht en het werd niet in Frechen maar in Siegburg vervaardigd.

De Culemborgse beker

Ook in de Nederlanden bestonden ten tijde van Elisabeth en Floris grote godsdienstige spanningen. In 1541 vaardigde Elisabeth een plakkaat uit om de nieuwe religieuze stromingen de kop in te drukken.¹⁸ Door dit plakkaat werd onder meer het drukken, verkopen en lezen van ketterse boeken verboden. Toch konden noch zij noch de andere gezagsdragers uit haar dagen voorkomen dat de reformatie van een kleinschalig protest zou uitgroeien tot de belangrijkste godsdienstige stroming in de Noordelijke Nederlanden. Ironisch genoeg was het zelfs de kapel van haar stamslot die de geschiedenis in zou gaan als de plaats waar in 1566 de eerste gereformeerde eredienst van de Lage Landen werd gehouden.

Floris van Pallandt, die de kinderloze Elisabeth in 1555 opvolgde, werd zoals de meeste van zijn tijdgenoten katholiek gedoopt, en ge-

noot zijn opvoeding in overeenstemming met de leer van Rome. Als graaf bleef Floris zijn oorspronkelijke geloof enige tijd trouw, hoewel hij reeds vroeg sympathiseerde met het protestantisme.¹⁹ In 1559 huwde hij de lutherse gravin Elisabeth von Manderscheidt (1537-1569) en in 1564 trad ook Floris toe tot het hervormde geloof. Het kasteel van Culemborg werd daarmee één van de eerste protestantse bolwerken in de Nederlanden. Samen met Hendrik van Brederode (1531-1568), Lodewijk van Nassau (1538-1578) en Willem van den Bergh (1537-1586) maakte Floris deel uit van de leiding van het zogenaamde 'Compromis', het verbond van edelen dat in 1566 het beroemde smeekschrift aan landvoogdes Margaretha van Parma (1522-1586) aanbood, waarin verzocht werd om opheffing van de inquisitie en verzachting van de plakkaaten.²⁰ Dat uitgerekend in de gracht onder de privé-vertrekken van deze Floris een stuk zestiende-eeuws drinkgerei is gevonden dat de spot drijft met de katholieke geestelijkheid, kan dan geen toeval zijn.

De Culemborgse beker stelt een staande geestelijke voor en bestaat uit twee delen: een lichaam dat als kruik dient en een stop in de vorm van een hoofd die de beker afsluit. Aan het hoofd zit een taps toelopende schacht met een totale lengte van bijna 20 cm. Deze schacht is uit de vrije hand geboetseerd. Inclusief stop is de beker 22 cm hoog. Hij is voorzien van een laag grauwwitte, sterk glimmende zoutglazuur met daarop geelachtige partijen en zwarte stippen.

De uitgebeelde geestelijke heeft een baardloos gezicht met grote ogen met uitgewerkte oogleden, irissen en pupillen, een dikke lange neus en een getuite kleine mond. Zijn pij bestaat uit een bovenkleed met lange, uitlopende mouwen. Hij heeft een ingekraste, over de rug vallende, spitse monnikskap en een tot op de grond reikende, losjes hangende, in diepe plooiën verdeelde rok. Opgelegd zijn de hoofdbedekkingen, de brede kraag die hals en schouders bedekt, de fijne in een lange streng uitlopende gordel, en de crucifix die de geestelijke tegen de borst houdt en door zijn handen wordt omsloten. De hoofdbedekking bestaat uit een kap die het hoofd omsluit, met daarover een platte hoed die met linten onder de kin is vastgezet.

Dit platte hoofddekkel van de geestelijke moet waarschijnlijk als een kardinaalshoed worden geïnterpreteerd. De kardinaal die als nar wordt neergezet, is iconografisch zonder probleem in te passen in de beeldtaal van de reformatie. Het was zelfs een populair reformatorisch thema van spot en hoon, zoals blijkt uit kardinaal/nar-voorstellingen op penningen en prenten, en ook uit steengoed drinkgerei. In een bron uit de jaren zeventig van de zestiende eeuw maakt een verontwaardigde monnik uit Montfoort melding van een aan hem getoonde spotpenning waarop een dubbelkop van een paus/duivel is weerge-

6a-b Penning met dubbelkoppen paus/duivel en kardinaal/nar, lood, 1550-1600, bodemvondst Rotterdam, part. coll., foto:M. Ydo.

geven, terwijl de keerzijde een kardinaal/nar toont.²¹ Mede door archeologisch onderzoek kennen we diverse voorbeelden van dergelijke reformatorische spotpenningen (afb. 6a-b). De randschriften op de penningen onderstrepen de negatieve lading van het voorgestelde. Rond de paus/duivelskop kunnen we lezen: *'ecclesiaperversa tenetfaciem diaboli'* ofwel 'de verkeerde kerk heeft het gezicht van de duivel', terwijl de zijde met daarop de kardinaal/nar het opschrift *'stultialiquando sapientes'* draagt ofwel 'dwazen eens wijs'. Niet alleen op penningen, ook bij steengoed vormen dubbelkoppen de keerzijde van dezelfde medaille. Naast de eerder besproken (fragmenten van) baardmankruiken bewaart Museum Boijmans Van Beuningen uit Rotterdam twee uit Siegburg afkomstige trechterbekers van steengoed waarop we dezelfde spotvoorstellingen terugvinden (afb. 7).

7 Fragmenten van twee trechterbekers, steengoed Siegburg, 1550-1575, bodemvondsten uit Siegburg en Keulen, coll. en foto: Museum Boijmans Van Beuningen Rotterdam.

8 Monniksbeker, steengoed Siegburg, de stop /narrenstaftigt voor de 'beker', 1550-1575, bodemvondst kasteel van Culemborg, coll. enfoto: Stichting Kasteeltuin Culemborg.

9 Detail van de kraag met tekst, tekening: StichtingKasteeltuin Culemborg.

Dit is de sleutel tot het ontrafelen van de betekenis van de Culemborgse monniksbeker. Want als de stop in de schertsbeker is geplaatst, zien we een op het eerste gezicht onschuldige en vroom kijkende kardinaal. Wanneer we de stop uit de kruik halen, blijkt het hoofd van de kardinaal onderdeel te zijn van een narrenstaf, ook wel marot of zotskolf genaamd (afb. 8). Deze narrenstaf parodieert de scepter van een koning en vormt het symbool voor de zelfingenomenheid van de nar. Het hoofd, met zijn schijnheilig naar boven gerichte blik, en de getuigenis door de crucifix van schijnbare vroomheid vormen een duidelijke verwijzing naar het hypocriete gedrag der geestelijken.

Het toppunt van hoorn vormt evenwel de op de kraag van de geestelijke ingekraste spreuk (afb. 9). De gedeeltelijk door een dikke glazuurlaag bedekte tekst kon pas volledig zichtbaar worden gemaakt door infrarood warmtebeeldonderzoek bij Philips Eindhoven.²² De **tekst luidt**: 'ys *it* nytffeyn **dat** myr deyffffozen (=furzen) al so **und** hilgen sein' ofwel 'is het niet fijn dat wij (geestelijken) luid winden kunnen laten

en toch voor heiligen doorgaan'. Het *woordfurzen* betekent overigens niet alleen winden laten, maar het kan ook zot, fatterig en gek zijn of in zonde leven betekenen. Hoewel het *woordffozen* met *furzen* kan worden vertaald, kan ook aan het seksueel beladen Nederlandse woord vozen worden gedacht. Dat betekent verboden seksuele spelletjes spelen, hetgeen de tekst nog navranter maakt.²³ Het woord *deyff kan* ook duivel betekenen.²⁴ In dat geval kunnen we de spreuk lezen als: 'is het fijn dat wij (geestelijken) als de duivel winden kunnen laten en toch voor heiligen doorgaan'. Een verbinding tussen de kardinaal/nar- en de paus/duivel-voorstellingen ligt in dat geval voor de hand.

Samenvattend kan men zeggen dat de narrenscepter, het overbekende thema van de kardinaal/nar, de crucifix gecombineerd met de valse kwezelachtige blik van de geestelijke en de spotspreuk onze kardinaal tot een schertsfiguur maken die, zoals we in de raadsverslagen van Keulen kunnen lezen, 'een smaad vormen voor het misoffer, de katholieke kerk en de geestelijke stand'.

Omdat de monniksbeker uit Siegburg afkomstig is, kunnen we aannemen dat de productie ervan in de jaren zestig of zeventig van de zestiende eeuw plaatsvond. Dit was een tijd van confessionele tolerantie. Uit die tijd stammen volgens Krüger ook de eerder besproken interimsnellen. Pas na 1572, na de afzetting van de protestantse dominee Dietrich Lüpfer door de Siegburgse abt, begon de vervolging van het reformatische denken in de stad en de verdrijving van protestanten.²⁵

Monniksbekers

De Culemborgse beker vormt onderdeel van schertsdrinkgerei dat we kennen onder de naam 'monniksbekers'.²⁶ Feitelijk is die benaming voor dit stuk onjuist. Ten eerste is onze geestelijke zoals we eerder zagen geen monnik, maar stelt de figuur een kardinaal voor. Daarnaast diende dit stuk schertsdrinkgerei niet als beker, maar deed het eerder dienst om er drank uit te schenken. Als kruik of fles vormt dit object vooralsnog een unicum binnen de groep monniksbekers, doorgaans holle beeldjes waarvan de aan de monnikspij verbonden capuchon diende als drinkopening.

Monniksbekers komen voor in het gebied dat thans Duitsland, Nederland en België beslaat. Recentelijk is in het Duitse Rostock een exemplaar opgegraven dat door de opgravers wordt gedateerd in de (late) vijftiende eeuw.²⁷ Deze beker, die een monnik voorstelt die de mis leest, kwam tevoorschijn uit een beerput van een voornaam stads-huis. Naast de spotbeker bevatte deze put ook exclusief glaswerk en uit Spanje geïmporteerde majolica. Ook uit de bodem van Luik kennen we een dergelijke vroege monniksbeker.²⁸ Omdat het vaak nauwelijks

io AteliervanJeroen
Bosch, 'Laatste Oordeel',
ca. 1486, detail- 'onkui-
se monnik en non in de
hel', Groeningemuseum
Brugge.

mogelijk is om archeologische vondsten op grond van hun vondstcontext zeer nauwkeurig te dateren, is voor zowel de beker uit Rostock als de beker uit Luik een vroeg zestiende-eeuwse datering niet geheel uit te sluiten. Maar het is vrijwel zeker dat beide bekers stammen uit het tijdvak vóór 1517, het jaar waarin Maarten Luther zijn 95 stellingen op de deur van de slotkerk van Wittenberg spijkerde. De oudste monniksbekers zijn dus te plaatsen vóór het feitelijke begin van de reformatie. Het snelle succes van deze door Luther in gang gezette beweging vormt net als de bekers een bewijs dat er al iets smeulde. Zo was er al veel langer kritiek op de levenswandel van de vertegenwoordigers van de rooms-katholieke kerk. Voorbeeld hiervan zijn de talloze geestelijken die in de vermaarde *Goddelijke Comedie* van Dante Alighieri (1265-1321) voor hun al te aardse levenswandel moeten boeten in de diepste krochten van de hel. Ook Jeroen Bosch (ca. 1450-1516) en zijn navolgers beeldde in hun helletaferelen veel van dergelijke lieden als zondaars af. De Brugse 'Laatste Oordeel'-triptiek, die waarschijnlijk in het atelier van Bosch ontstond, is hiervan een mooi voorbeeld. Centraal op het middenpaneel van dit werk zien we een grote groep voor hun zonden gestrafte stervelingen. Ook een onkuise monnik en non ontlopen hun straf niet. Als bestraffing voor hun losbandige aardse bestaan zijn beide zondaars geplaatst in een enorme ketel (afb. 10). Het door Bosch verbeelde thema van de onkuisheid van kloosterlingen blijkt ook het onderwerp van enkele vroege steengoed monniksbekers te zijn. In zowel Dordrecht als Eindhoven kwamen fragmenten van twee van dergelijke vrijwel identieke vroeg zestiende-eeuwse bekers

11 Fragment van monniksbeker, steengoed Keulen, 1500-1550, bodemvondst Dordrecht, coll.enfoto: RACM Amersfoort.

12 Monniksbeker, witbakkend aardewerk met loodglazuur, Duitsland, 1500-1550, bodemvondst Visqard, coll. en foto: Kestner Museum Hannover.

tevoorschijn (afb. 11). Deze in Keulen vervaardigde steengoed drinkbekers hebben het uiterlijk van een staande monnik die een naakte vrouw in zijn armen sluit. Dat de metgezel van de monnik niet zomaar een willekeurige vrouw is, bewijst haar nog fragmentarisch aanwezige hoofdbedekking. Ook de vrouw is een vertegenwoordigster van Rome. De motivatie voor de onkuisheid van de non spreekt uit de hand die ze in de geldtas van de monnik steekt: een directe verwijzing naar de 'gekochte liefde'.²⁹ Een verwante spotbeker van Duits loodglazuur aardewerk toont ons hoe deze voorwerpen er in volledige staat moeten

hebben uitgezien (afb. 12).

In de loop van de zestiende eeuw verhardden de standpunten tussen katholieken en protestanten zich. Dit komt onder meer tot uitdrukking in de toenemende populariteit van monniksbekers, maar blijkt ook uit andere reformatorische uitingen in de materiële cultuur. De eerder besproken scherven van met name steengoed drinkgerei bewijzen dat deze vorm van spot niet tot penningen beperkt bleef. De marot van de Culemborgse beker vormt evenmin een uniek gegeven binnen het schertsdrinkgerei. Een in Vlissingen gevonden fragment van een monniksbeker van Duits loodglazuur aardewerk toont een monnik die is weergegeven als een neuspeuterende zot (afb. 13). Om zijn dwaasheid te benadrukken heeft deze geestelijke een marot in zijn hand.

Hoewel de Culemborgse beker heden ten dage een unicum is, moeten er destijds meerdere exemplaren van hebben bestaan. Een mooi bewijs voor de seriematige productie van dit soort steengoed schertsdrinkgerei vormen de eerder genoemde Keulse bekens uit Dordrecht en Eindhoven. Uit historische bronnen was reeds bekend dat ook in Siegburg monniksbekers moeten zijn vervaardigd.³⁰ Een eveneens in

Dordrecht gevonden fragment van zo'n beker en het Culemborgse exemplaar zijn thans de enige voorbeelden die nog resten van deze Siegburgse spotbekers. Naast bekers in steengoed zijn zowel in Duitsland als in Nederland ook bekers vervaardigd in loodglazuur aardewerk. Dit aardewerk werd op grote schaal door lokale pottenbakkers gebakken bij een veel lagere temperatuur dan steengoed. Omdat het baksel hierdoor veel poreuzer is, bracht men een laag loodglazuur aan om de producten waterdicht te maken. Ook bij het loodglazuur aardewerk kunnen we ervan uitgaan dat monniksbekers in serie zijn vervaardigd. Een mooi voorbeeld vormt een handelsvoorraad aardewerk van omstreeks 1605, waaronder ook een partij monniksbekers (af b. 14). Het betreft een scheepslading die in de jaren dertig van de twintigste eeuw gevonden is in de Amsterdamse Petroleumhaven, toen men bij de aanleg van een sloot op een scheepswrak stuitte.³ Door het jaartal 1605 op het voetstuk van drie van de bekers is het jaar waarin het schip is vergaan bij benadering bekend. De bekers, die bedelmonniken, priesters en begijnen voorstellen, zijn in mallen gedrukt en vrij grof afgewerkt. Het moeten destijds tamelijk goedkope producten zijn geweest die een vrij grote verspreiding hebben gehad. Zowel in Delft als in Enkhuizen zijn scherven van bekers gevonden die in dezelfde mallen zijn gedrukt als de in de Amsterdamse haven gevonden bekers (afb. 15).³² Deze vondsten en de andere

13 Fragment van monniksbeker, witbakkend aardewerk met loodglazuur, Duitsland, 1500-1550, bodenvondst Vlissingen, coll. en foto: Museum Boijmans Van Beuningen Rotterdam.

14 Drie monniksbekers en twee spaarhanen, afkomstig uit een scheepswrak dat in de jaren dertig is gevonden in de IJpolder (Amsterdam), onderdeel van een handelsvoorraad aardewerk met loodglazuur, Nederland (Delft?), ca. 1605, diverse part. coll., foto: Veilinghuis Christie's Amsterdam.

is Fragment monniks-
beker, aardewerk met
loodglazuur, Nederland
(Delft?), ca. 1605, bo-
demvondst Enkhuizen,
coll. Provinciaal Depot
Bodemvondsten Noord-
Holland, Wormerveer,
foto: Marlon Hoppel
-ADC ArcheoProjecten
Amersfoort.

inmiddels bekende bekertjes van rond 1600 bewijzen dat de monniksbeker in deze periode een populair item moet zijn geweest dat een wijde verspreiding kende onder brede lagen van de toenmalige samenleving.

Naast de goedkope aardewerken monniksbekertjes vinden we zowel in Nederland als Duitsland ook exemplaren die tot de duurere aardewerksoorten moeten worden gerekend. Zo zijn uit zowel Rotterdam als Vlissingen fragmenten van majolica monniksbekertjes bekend.³³ In een Duitse collectie bleef zelfs een zilveren exemplaar van rond 1600 bewaard (afb. 16).³⁴ Wat deze in Neurenberg vervaardigde beker helemaal bijzonder maakt, is dat hij is voorzien van een ijzeren opwindmechaniek. Een op de beker aangebrachte tekst onthult in cryptische bewoordingen de bedoeling van deze schertsbeker:

*Ich armer Ordensmann, hab eine harte Buss
der ich hart tragen u. streng leitten muss
zur mötten in demKlostermein,
alle Ordensbrüder dieghörn herein.
Wie ist das ein harter Orden,
warum bin ich ein Barfüssermönch worden!
der oft muss fasten u. leiten nachSitt,
lieberHerr es ist meinfreundlich Bitt
AnEuchihrwolletbaldB'scheidtthan
und mich nit lassen lang vorEuch stahn.
Wolt B'scheidt thungschwind und behend
Eh das Möttenleitten nimmt ein Endt.
Sonstsind ihr in derStraffallein
und schenkt Euch den Küttraufu. Butt mit Wasser ein
Die müsst ihr zur Straffaustrinken aufvertrauen
und der Mötte noch einmalzuschauen.*

ofwel:

Ik arme kloosterling heb een zware last
die ik moet dragen en nauwgezet moet opvolgen
bij de mis in mijn klooster,
waar alle kloosterlingen bij aanwezig moeten zijn!
Wat is dat toch voor strenge orde.
Waarom ben ik een franciscaner monnik geworden,
die vaak volgens de orderegel moet vasten en lijden.
Beste man [de zilveren monnik richt zich tot de drinker] het is mijn
vriendelijk verzoek aan u,
u zou graag spoedig uit mij drinken en mij niet lang voor u laten
staan.

16 *Monniksbeker*,
Heinrich Jonas, Neu-
renberg, zilver (deels
verguld), ca. 1600, in:
Cämmeren, Neesen en
Panter 1995.

Drinkt snel en gauw voordat het brevierklokje luidt (door het aflopen van het uurwerk).

Anders zult u worden gestraft

doordat het vat u zal overgieten met water.

Deze [beker] moet u dan voor straf uitdrinken in het volste vertrouwen en de mis nog eenmaal bijwonen.

De bedoeling is duidelijk, voor de disgenoten verzorgt onze monnik een vrolijke avond met zowel drank als een speels element. Wie er binnen de tijd dat het uurwerk loopt niet in slaagt de beker op de rug van de monnik leeg te drinken, haalt een nat pak. In de kan die de monnik draagt bevindt zich water dat bij het aflopen van het opwindmechaniek in de kraag van de drinker wordt gegoten. Het belletje van de bedelmonnik zorgt ervoor dat iedereen weet wanneer het zover is. Alsof de straf van het water niet genoeg is, moet de drinker de 'ceremonie' net zolang herhalen tot het hem lukt de beker leeg te drinken binnen de tijd die hem gegeven is. De inscriptie op de monnik heeft daarnaast nog een andere boodschap. Door zijn zelfbeklag en de connotatie met drankgebruik wordt ook de spot gedreven met de katholieke geeste-

17 Fragment monniksbeker, aardewerk met loodglazuur, Nederland, ca. 1600, bodemvondst Den Haag, part. coll., foto: Stadsarcheologische Dienst van de gemeente Den Haag.

lijkheid. Het speelse element van deze beker is voor schertsdrinkgerei een zeldzame toevoeging. Toch bewijst een fragment van een monniksbeker uit de bodem van Den Haag dat ook bij de allereenvoudigste exemplaren dit spelelement aanwezig kon zijn (afb. 17). De Haagse beker toont een ontblote monnik. Wanneer men de beker volschenkt, moet men de vinger op het geslachtsdeel van de monnik houden. Door de vinger opzij te schuiven, gaat de monnik drank plassen. Het was waarschijnlijk de grap disgenoten te verrassen. Door de beker voor het gezicht van degene die naast je zat te brengen en tijdig de vinger opzij te schuiven, plaste de monnik in diens gezicht. Daarnaast kon men uit de beker drinken door de monnik in de mond te laten plassen. Dit alles waarschijnlijk tot grote hilariteit van de aanwezige gasten, en ten koste van de katholieke geestelijkheid.

De tekst in de kraag van onze 'schijnheilige' uit Culemborg en de knotsvormige stop laten geen enkele twijfel bestaan over de betekenis ervan. Door middel van zijn 'monniksbeker' dreef graaf Floris samen met zijn gasten de spot met de gehate katholieke geestelijkheid. Ze kozen hiermee openlijk de kant van de nieuwe gereformeerde godsdienst in onze gewesten en bevestigden zo al drinkend en grappend hun verbondenheid met de andere disgenoten. Uit historische bronnen kunnen we trouwens afleiden dat de Nederlandse edelen wat betreft hun drankgebruik een reputatie hadden.³⁵ Ook de graaf van Culemborg liet zich hierbij niet onbetuigd. Bij een drinkgelag in januari 1565 te Brussel leidden de godsdienstige spanningen tot een woordenwisseling en zelfs bijna tot een handgemeen tussen de aartsbisschop van Kamerijk en de aangeschoten Brederode. Het was Floris die de aartsbisschop met een spottende opmerking uit zijn tent had gelokt en zo de aanleiding tot het incident vormde. Het is overigens niet ondenkbaar dat Floris bewust heeft gekozen voor een monniksbeker in de vorm van een kardinaalsfiguur. Wellicht associeerden Floris en zijn gasten hun schertsbeker met de gehate kardinaal Antoine Perrenot de Granvelle (1517-1586) die Margaretha van Parma van 1559 tot zijn vertrek in 1564 adviseerde. Floris en zijn vrienden kenden deze invloedrijke geestelijke persoonlijk en zijn verheffing in 1561 tot kardinaal was ze een doorn in het oog.³⁶ De spotbeker kan zo, naast een bespottung van de katholieke geestelijkheid, tegelijk ook een meer politiek statement zijn geweest. Het is namelijk zonder meer duidelijk dat de godsdiensttwisten in de Lage Landen gepaard gingen met een strijd om de macht over deze gebieden tussen Philips II (1527-1598) en zijn gezagsdragers enerzijds en de lokale adel aan de andere zijde.³⁷ Niet alleen in het slot van Culemborg maar ook in andere kastelen is wel eens een toast uitgebracht met een monniksbeker. Zo werd bij

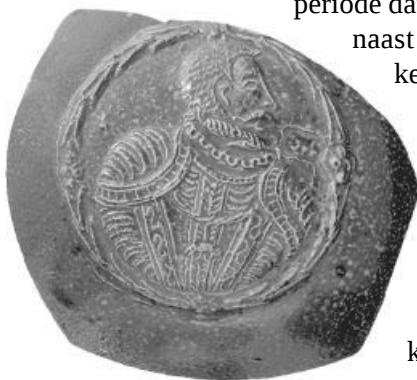
de ruïne van het Noord-Hollandse kasteel Brederode een beker opgegraven die een monnik voorstelt die met een kan een glas volschenkt (afb. 18).³⁸ Of deze beker ooit het eigendom was van dezelfde Hendrik van Brederode met wie Floris van Pallandt bevriend was, is niet bekend. Over de vondstomstandigheden en dus ook over de datering van dit stuk tasten we in het duister. Typologisch kan de beker evenwel in de latere zestiende eeuw worden geplaatst. Hoewel het in het Kennemerland gelegen kasteel het stamslot van de familie Brederode was, vormde Vianen in de zestiende eeuw hun belangrijkste residentie. Het kasteel Brederode was toevertrouwd aan een slotvoogd en Hendrik zal het kasteel alleen bij gelegenheid hebben bezocht.

Conclusie

De Culemborgse schertsbeker is een mooi voorbeeld van materiële cultuur met een specifiek maatschappelijke context. Het voorwerp had naast een gebruiksfunctie als drinkgerei ook een groepsafbakenende betekenis. Door te drinken uit dit soort bekere, kon aan de gasten worden getoond tot welke gezindte men behoorde. Tevens werd door de gebruikers 'al drinkend en klinkend' een onderlinge band bevestigd. Daarnaast is natuurlijk het humoristische karakter van de bekere van groot belang geweest. De groep monniksbekere toont ook het verloop van de reformatie in onze streken. De oudste bekere werden als min of meer goedmoedige spot op de geestelijkheid gebruikt, waarschijnlijk door seri-euze katholieken. Met de toenemende spanningen tussen de gevestigde katholieke geestelijkheid en de wereldlijke gezagsdragers van die dagen enerzijds en de steeds groter wordende groep 'afvalligen' aan de andere kant, kregen de bekere meer en meer een politieke lading. Juist in de begindagen van de Opstand in onze gewesten moet een dergelijk stuk drinkgerei een gevaarlijk bezit geweest zijn. Het is uit deze periode dat onze beker stamt. Overigens is er

naast de duidelijk politiek getinte stukken die in deze bijdrage centraal staan ook steengoed vervaardigd met een meer belerende reformatische boodschap.³⁹

Een in Oldenzaal onderzochte afvalput van een aan de plaatselijke Plechelmuskerk gelieerde geestelijke illustreert dat ook de katholieke fractie zich in die periode

18 Fragment monniksbeker, witbakkend aardewerk met loodglazuur, Duitsland, 1550-1600, bodemvondst ruïne van Brederode, coll. en foto: Provinciaal Depot Bodemvondsten Noord-Holland Wormerveer (Martin Veen).

19 Fragment baardmankruik met portretbuste van Filips II, steengoed Frechen, 1580-1600, bodemvondst Edam, part. coll., foto: Marlon Hoppel-ADCArcheo-Projecten Amersfoort.

niet onbetuigd liet. Door drinkgerei aan te schaffen met daarop het wapen van Filips II en 'zijn' Habsburgse adelaar, gaven ook zij blijk van hun steun in het conflict tussen beide geloofsgroepen.⁴⁰

zo Bord, majolica
Antwerpen, mei 1570,
coll. en foto: Museum
Boijmans Van Beunin-
gen Rotterdam.

Elders in ons land kochten mensen steengoed waarop de beeltenis van Filips II prijkte (afb. 19).⁴¹ Dat echter niet iedereen openlijk partij koos, illustreert een fraai in Antwerpen vervaardigd majolica bord dat zich thans in de collectie van Museum Boijmans Van Beuningen bevindt. De op dit bord aangebrachte tekst *'Tis beter geswegen dan van spreken hindergecregen 1570 in mai* (afb. 20) bewijst dat sommige mensen zich in deze spannende tijden liever op de vlakte hielden. Dat het dagelijkse leven ondanks alle spanningen ook gewoon zijn beloop had, wordt door sommige vondsten soms wel erg tastbaar. Zo vonden Rotterdamse archeologen tijdens een opgraving in deze stad de uit 1572 daterende koperen trouwring van Jan Ariaeszoon en Anna Boenendochter (afb. 21). Ze stapten in het huwelijksbootje in het jaar dat Rotterdam werd ingenomen door Spaanse soldaten onder leiding van Maximilien de Henin (1542-1578), graaf van Bossu. Een gebeurtenis die met het nodige bloedvergieten gepaard ging. Over hoe het de beide echtelieden in hun verdere leven in deze roerige tijden is vergaan, zwijgen de bronnen.

21 Trouwring, mes-
sing, 1572, bodenvondst
Rotterdam, coll. en foto:
BOOR Rotterdam.

Sebastiaan Ostkamp en Ingeborg Unger

Dit artikel verscheen eerder in: *Vormen uit Vuur. Mededelingenblad Nederlandse vereniging van vrienden van ceramiek en glas* (2007/2-3).

NOTEN

- 1 Met dank aan D. ten Broeke voor de vertaling van de oorspronkelijk Duitse bijdrage van Ingeborg Unger. Tevens danken wij Aad Alink van de Stichting Kasteeltuin Culemborg voor zijn medewerking aan het tot stand komen van dit artikel.
- 2 Ostkamp 2002a.
- 3 In gotische letters zijn de initialen Y(sabeau) en A(nton) weergegeven. De naam van Elisabeth is in het Frans gespeld.
- 4 Zie voor een overzicht van dit soort drinkbekers: Ostkamp 1996, p. 13-28.
- 5 De beker is waarschijnlijk met stop erin in de gracht geworpen. Hierbij moet de kop van de schacht van de stop zijn afgebroken. Later is echter ook de kop gevonden.
- 6 Zie ook: Ostkamp 2003.
- 7 Köln, HASTK, Ratsprotokolle 4100.
- 8 Schindling en Ziegler 1991, p. 72-74.
- 9 Unger 1983, p. 118-122.
- 10 Unger 2007, zie het hoofdstuk: 'Die Töpferei in der Streitzeuggasse'.
- 11 Köln, HASTK, Ratsprotokolle: Rpr. 53, f. 377'/378,3.5.1604; f. 379/380, 5.5.1604; f. 384,10.5.1604. Rpr. 54, f. 1'2,17.5.1604; f. 4/4', 19.5.1604; f. 23/23', 4.6.1604. Rpr. 58, f. 128, 21.8.1609. - Köln, HASTK, VuV, G 235, Turmbuch [= Verhörprotokolle], f. 115'117, 137,17.5.1604.
- 12 Klersch 1965, p. 174.
- 13 Krueger 1979, p. 270-272.
- 14 Krueger 1979, p. 293.
- 15 GrimmenGrimm 1984, Bd. 13, Sp. 1584.
- 16 Hees 2002, p. 31.
- 17 Ostkamp 2002b, p. 16-17.
- 18 Bueren 1999, p. 43.
- 19 Hulzen 1995, p. 21.
- 20 Hulzen 1995, p. 29 en 38.
- 21 Eeghen 1959, 2de deel, p. 172-173.
- 22 Centrum voor fabricage technieken afdeling 'Heat Systems'.
- 23 Mededeling D. ten Broeke.
- 24 Met dank aan Andrea Korte-Böger voor deze interpretatie.
- 25 Krueger 1979, p. 294.
- 26 Zie voor een overzicht van dit soort drinkbekers: Ostkamp 1996, p. 13-28.
- 27 Mulsow 2004.
- 28 Ostkamp 1996, p. 15 (zie voor verdere literatuur: noot 18 van dat artikel).
- 29 Vergelijk: Ostkamp 1996, p. 18.
- 30 Ostkamp 1996, p. 14 (zie voor verdere literatuur: noot 8 van dat artikel).
- 31 Ostkamp 1996, p. 13-14 en afb. 1 (zie voor verdere literatuur: noot 1 van dat artikel).
- 32 Ostkamp 1996, p. 23, afb. 13, de als nummer 3 van deze afbeelding besproken beker is gevonden in Delft.
- 33 Ostkamp 1996, p. 24 en afb. 14.
- 34 Cämmeren, Neesen en Panter 1995, p. 98-100.
- 35 Hulzen 1995, p. 19.
- 36 Hulzen 1995, p. 14.
- 37 Hulzen 1995.
- 38 Renaud 1948, p. 144-145. Met dank aan Martin Veen (medewerker Provinciaal Depot Bodemvondsten van de provincie Noord-Holland) voor de foto van dit stuk.
- 39 Zie bijvoorbeeld: Krueger 2000.
- 40 Ostkamp 2003.
- 41 Vergelijk: Horst 2003, p. 57.

Literatuur

- Bueren 1999. T. van Bueren (met bijdragen van W.C.M. Wüstefeld), *Leven nadedood. Gedenken in de Late Middeleeuwen*, Utrecht 1999.
- Cämmeren, Neesen en Panter 1995. B. Cämmeren, C. Neesen en A. Panter, *Hohenlohe. Das Kicherberger Kunstkabinett im 17. Jahrhundert*, Sigmaringen 1995.
- Eeghen 1959. I.H. Eeghen, *Dagboek van broeder Wouter Jacobsz (Gualtherus Jacobi Masius) Prior van Stein. Amsterdam 1572-1578 en Montfoort 1578-1579, (2 delen), Werken uitgegeven door het historisch genootschap: gevestigd te Utrecht, 4e serie no. 5 en 6, (= 2 delen)*, Groningen 1959.
- Grimm en Grimm 1984. J. Grimm en W. Grimm, *Deutsches Wörterbuch*, München 1984 (herdruk).
- Hees 2002. C. van Hees, *Baardmannen en puntneuzen*, Zwolle/Assen 2002.
- Horst 2003. D.R. Horst, *De Opstand in zwart-wit. Propagandaprenten uit de Nederlandse Opstand (1566-1584)*, Zutphen 2003.
- Hulzen 1995. A. van Hulzen, *De Grote Geus en het falende Driemanschap*, Hilversum 1995.
- Klersch 1965. J. Klersch, *Volkstum und Volksleben in Köln - Band 1, (Beiträge zur kölnischen Geschichte, Sprache und Eigenart - Band 43)*, Keulen 1965.
- Krueger 1979. I. Krueger, 'Reformationszeitliche Bildpolemik auf rheinischem Steinzeug', *Bonner Jahrbücher* 179 (1979), p. 259-295.
- Krueger 2000. I. Krueger, 'Protestantisches Glaubensbekenntnis auch auf Steinzeug. Eine Siegburger Schnelle mit 'Gesetz und Gnade' aus Amsterdam', in: D. Kicken, A.M. Koldewij en J.R. ter Molen (red.), *Gevonden voorwerpen. Opstellen over middeleeuwse archeologie voor H.J.E. van Beuningen*, (Rotterdam papers 11), Rotterdam 2000, p. 247-256.
- Mulsow 2004. R. Mulsow, 'Eine Mönchsfigur und andere Funde aus der Rostocker Weinstraße', *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern. Jahrbuch* 2003, 51, (Lübstorf 2004), p. 225-242.
- Ostkamp 1996. S. Ostkamp, 'De monniksbeker. Van grap bij de wijn tot religieuze propaganda', *Vormen uit Vuur* 157 (1996), p. 13-28.
- Ostkamp 2002a. S. Ostkamp, 'Symbolen van huwelijk en familie op de materiële cultuur van de hoogste adel (ca. 1400-1525)', in: P.J. Woltering, W.J.H. Verwers en G.H. Scheepstra (red.), *Middeleeuwse toestanden. Archeologie, geschiedenis en monumentenzorg. Aangeboden aan Herbert Sarfatij voor zijn 65e verjaardag*, Amersfoort/Hilversum 2002, p. 305-337.

- Ostkamp 2002b. S. Ostkamp, 'Afval als historische bron', *ADC-info* 2e kwartaal 2002, p. 12-23.
- Ostkamp 2003. S. Ostkamp, Een boedel op de schop. 16de-eeuwse vondsten uit Oldenzaalse waterput, *Overijssels erfgoed. Archeologische en bouwhistorische kroniek* 2002, Zwolle 2003, p. 71-112.
- Renaud 1948. J.G.N. Renaud, *Oudgebruiksaardewerk*, (Heemschutserie 56), Amsterdam 1948.
- Schindling en Ziegler 1991. A. Schindling en W. Ziegler, *Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500-1650. Teil 3. Der Nordwesten*, Münster 1991.
- Unger 1983. I. Unger, *Kölner Ofenkacheln vom 14. Jahrhundert bis um 1600. Das Kölner Kachelbäckerhandwerk und seine Produkte (unter besonderer Berücksichtigung des 16. Jahrhunderts)*, Bonn 1983
- Unger 2007. I. Unger, *Kölner und Frechener Steinzeug der Renaissance. Die Bestände des Kölnischen Stadtmuseums*. Keulen 2007.

Wie de bal kaatst...

Een balspel bij het kasteel Culemborg

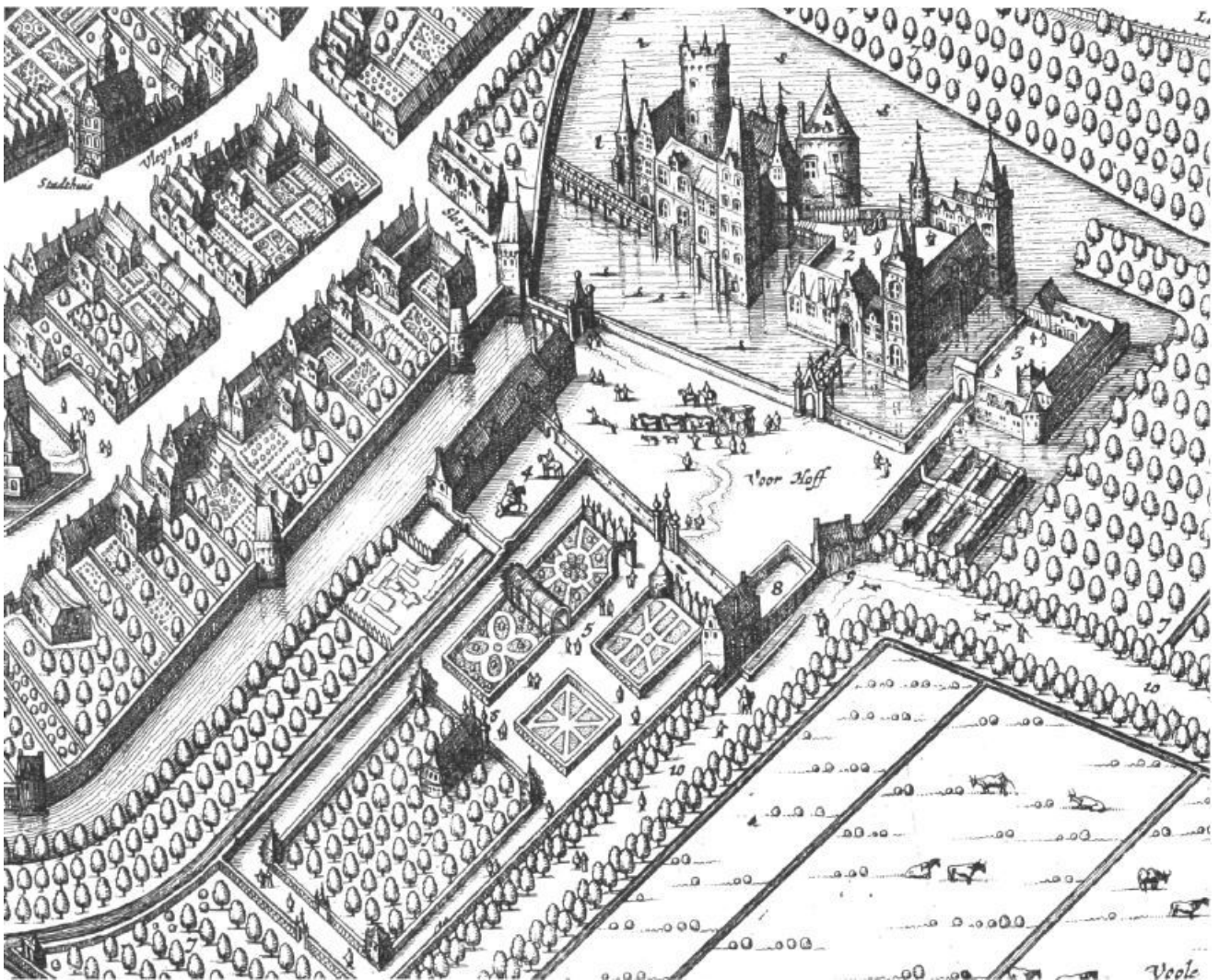
'Wie kaatst, kan de bal verwachten', zo luidt een bekend gezegde. Ontstaan uit het middeleeuwse 'jeu depaume', was het kaatsen met name tijdens de zestiende en zeventiende eeuw een veel gespeelde sport. Na ca. 1700 verloor het spel aan populariteit, maar in Friesland wordt het nog steeds beoefend. Een moderne en zeer populaire variant van de kaatssport is het tennissen.

Aan het einde van de Middeleeuwen verloren de kastelen, mede door de ontwikkeling van het vuurgeschut, geleidelijk hun versterkte karakter. Dit verschijnsel deed zich niet alleen voor bij nieuwbouw, maar ook bij modernisering van reeds bestaande huizen. Verdedigbaarheid maakte plaats voor comfortabel en representatief wonen. Een en ander had tot gevolg dat het kasteel meer en meer het aanzien kreeg van een buitenverblijf, dat zich in wezen weinig onderscheidde van de buitenplaatsen die sinds de zeventiende eeuw werden aangelegd door welgestelde stedelingen. Een belangrijk onderdeel van deze kastelen-nieuwe-stijl was de formele tuin, die in de directe nabijheid van het huis kwam te liggen. In onze streken was het bisschop Philips van Bourgondië (1517-1524) die als een van de eersten bij zijn kasteel in Wijk bij Duurstede een renaissancetuin liet aanleggen.

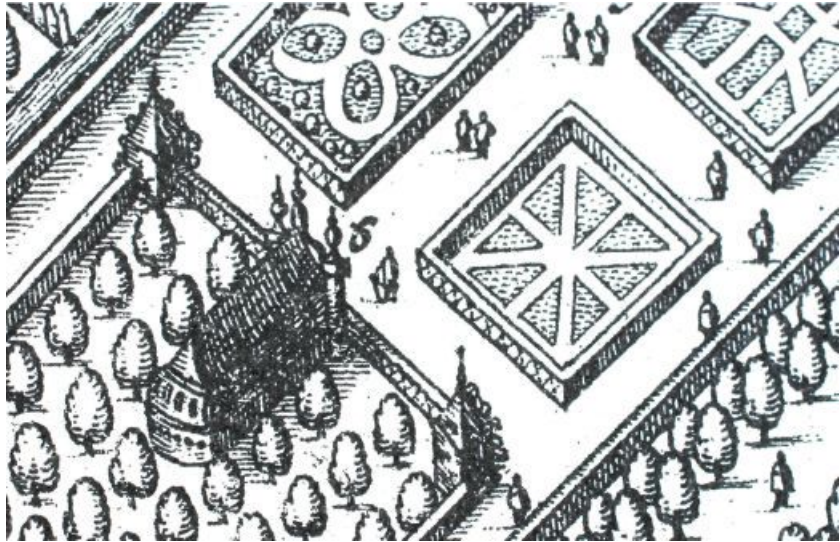
Ook bij het kasteel van Culemborg werd door Elisabeth van Culemborg een formele siertuin aangelegd. Nadat haar tweede echtgenoot Antoni van Lalaing, graaf van Hoogstraten, in 1540 was overleden, verbleef Elisabeth tot haar overlijden in 1555 vrijwel bijna permanent in Culemborg. Haar beide achterneven en opvolgers, Floris van Pallant en de jonge Antoni (II) van Lalaing, groeiden bij haar in Culemborg op. Floris was de kleinzoon van haar zuster Anna en Jan van Pallant, en volgde haar in 1555 op als graaf van Culemborg. Antoni was de zoon van haar neef Philips van Lalaing en was na de dood van zijn vader graaf van Hoogstraten van 1555 tot 1568.

Achter het huidige Voorburg, de voorhof van het kasteel, op het terrein dat later 's-Heerenhof genoemd zou worden, verrees een waar tuinen-complex. In het midden van de zestiende eeuw werd hier een groot aantal verschillende bomen en heesters geplant. Er werd ook hard gewerkt aan de aanleg van een doolhof, warande, boomgaarden en de moestuin. Op de kaart van Blaeu uit 1649 is de doolhof te zien aan de oostkant van het Voorburg, ter hoogte van het bouwhof. Voor het plan- 1 Het kasteel met de ten en de andere werkzaamheden werd de vaste tuinman ondersteund zestiende-eeuwse tuindoor speciaal ingehuurde arbeiders. In de moestuin werden maar liefst *aanleg. Detail van een* 3800 rode koolplanten gepoot!

kaart van J. Blaeu.

2 De formele tuin met het tuinhuis.

Somerhuys

Behalve aan de aanleg van de tuin werd er ook druk gebouwd aan een rijk versierd tuinhuis of *somerhuys*. Overigens blijkt dit *somerhuys* nog een voorganger te hebben gehad: in 1552 namelijk is sprake van leien die van het *oude* *somerhuys* worden gehaald en op het 'torf huis' en het timmerhuis gelegd. Op het nieuwe *somerhuys* worden de leien in plaats van in maasdekking als 'rynsdax' gelegd. Het tuinhuis had ook een wenteltrap. In 1553 wordt Hubert Thoeni^ß Kistemaker betaald voor 36 'raempten' en allerlei meubilair. In de nieuwe ramen werden door Anthoenis Glaesmaker glazen gemaakt met de wapens van La-laing, Ville, Culemborg en Pallant. Meester Anthoenis heeft overigens meerdere glazen ontworpen, waaronder die voor de kerk in Hoogstraten en het Jeruzalemklooster in Culemborg.

Volgens Beltjes zou het zestiende-eeuwse tuinhuis zijn ingestort tijdens een zware storm in 1880.¹ Op de kaart van Perrenot uit ca. 1760 staat het echter al niet meer ingetekend.

Een spelletje kaats

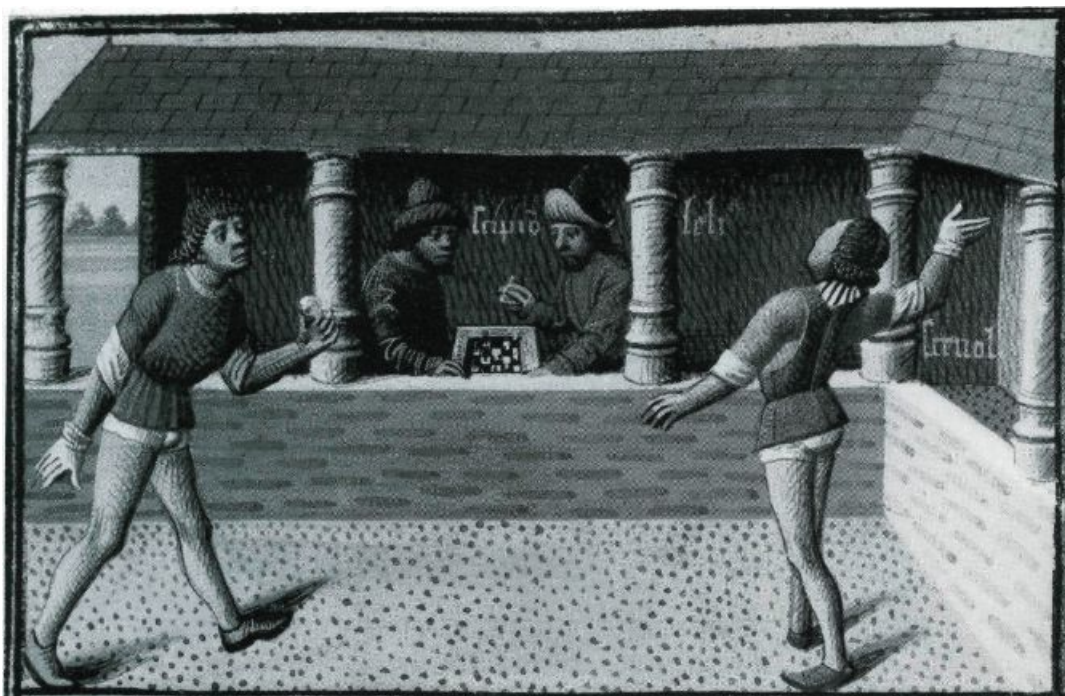
In 1552 werd niet alleen gewerkt aan het tuinhuis, maar ook aan een kaatsbaan en het bijbehorende kaatshuis. Kaatsen was in de zestiende eeuw een zeer populair spel geworden. Overal verschenen kaatsbanen. Tussen 1550 en 1750 waren er in Nederland ongeveer tweehonderd kaatsbanen, waarvan de helft in Holland en Utrecht lag. Er werden allerlei tractaten over het spel, de banen en het speelmateriaal geschre-

ven. De ballen waren massief en werden ook gebruikt voor het in die tijd eveneens zeer populaire kolfspel. De productie van de kaatsballen was geconcentreerd in Brabant. Na verloop van tijd deed het 'reket' zijn intrede binnen het spel, waardoor de bal niet meer met de handen geslagen hoefde te worden.

Het kaatsen was ontstaan uit een balspel dat eerst in de kloosters gespeeld werd, het 'jeu de paume' (Frans voor 'het spel met de hand-palm'). In de kloostertuin, omringd door galerijen en schuin aflopende daken, speelden twee groepen tegen elkaar. Een partij gooide de bal op vanaf een schuin afdakje en de andere partij sloeg de bal met de hand terug. De bedoeling was de opgegooide bal zo ver mogelijk in het veld van de tegenstander te slaan. De plaats waar de bal voor de tweede keer stuitte, werd aangegeven op de grond. Bij het wisselen van speelhelft kon een kaats verbeterd worden of verspeeld. Hieruit ontwikkelden zich grofweg twee varianten van het spel: een straatspel voor de gewone burgerij en een spel dat wij tegenwoordig kennen als tennis en werd gespeeld op een baan.

Het 'boerenkaats' werd op straat gespeeld door alle lagen van de bevolking. Hierbij werd geen gebruik gemaakt van een ommuurd speelveld, maar van een open ruimte. Vaak lag deze open ruimte in de buurt van een herberg. Al spelend konden grote afstanden afgelegd worden. In een aantal stadskeuren waren daarom bepalingen over het spelen van dit balspel opgenomen. Er bleek namelijk aardig wat overlast en schade bij te ontstaan. Tijdens de Spaanse bezetting van Culemborg speelden de Spanjaarden blijkbaar ook graag een spelletje kaats. Er sneuvelden regelmatig ramen, onder andere van het stadhuis. Verbieden durfde het stadsbestuur dit kennelijk niet. In 1575 besloot men twee 'horden' te kopen voor de glazen beneden op het stadhuis, 'op dat de selve by de Spagnarden die daer dickwils kaatsende waren niet vuytgeslagen en solden werden'. De eigenaren van de andere huizen op de Markt moesten zelf maar maatregelen treffen. En ondanks de aanleg van een ommuurde kaatsbaan op de kasteeltuin sneuvelden er ook nog wel eens ramen in het verder weg gelegen tuinhuis. Blijkbaar kon men de verleiding van de grote tuin niet weerstaan. In 1562 plaatste men twee witte 'hordekens' voor de glazen op het somerhuys 'responderende opt caetspel'.

De andere variant, het latere tennis, werd gespeeld in een door vier muren omsloten ruimte. Voor de opslag werd gebruik gemaakt van een aflopend schuin dak. Aan de overzijde was een gat in de muur waarop gemikt kon worden. Sloeg men de bal hierin, dan leverde dat direct een punt op. De baan moest vlak zijn en er werd op de grond een scheidslijn aangebracht. In eerste instantie speelde men met drie tegen drie, maar doordat men harder ging slaan door de invoering van het

3 Kaatsers in een pand-
hof. Op de achtergrond
zitten twee mannen te
schaken.

'reket', werd er al gauw gespeeld met twee tegen twee. Bij het opslaan vanaf het schuine afdak riep men 'tenetz' (oud-Frans = houd hem). Door de serverende partij kon een kaats gemaakt worden door de bal zover mogelijk in het veld van de tegenstander te slaan of direct in het gat in de muur achter de ontvanger. Pas bij het wisselen van speelhelft konden de tegenstanders de gemaakte kaatsen proberen te innen door de bal dieper in het veld te slaan. Het was de bedoeling vier winnende slagen te maken. Net als in het huidige tennis telde men 15-30-45 (al gauw verbasterd tot 40)-60.

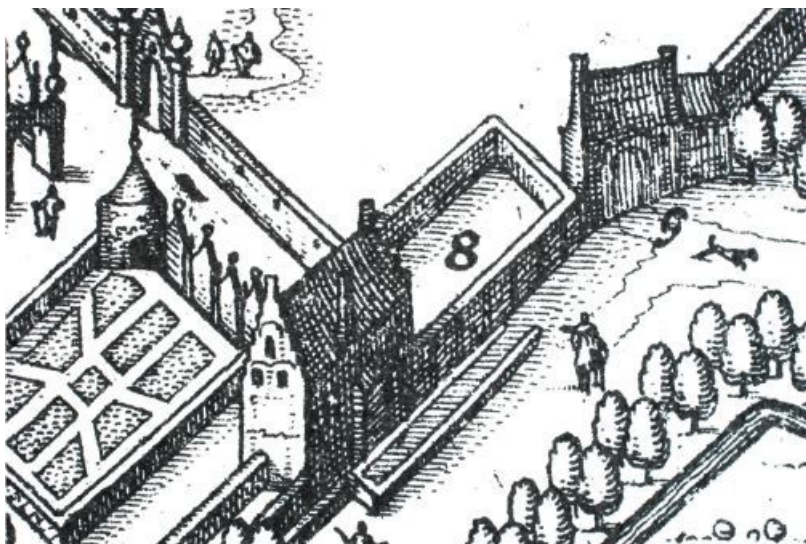
Behalve de wedstrijd zelf, maakte ook het gokken een belangrijk onderdeel van het spel uit. Daarbij ging het soms om aanzienlijke bedragen. Niet alleen de omstanders, maar ook de spelers zelf sloten weddenschappen af over de uitkomst. Anthoni II de Lalaing had twee keer een spel kaats van de broer van Willem van Oranje, Lodewijk van Nassau, gewonnen en dat kostte Lodewijk in 1566 respectievelijk f 120,- en f 108,-! Mogelijk hebben ze elkaar getroffen op het kasteel van Hoogstraten, waar ook een kaatsbaan lag. In de bibliotheek van het kasteel van Hoogstraten was in 1548 een boekje over het kaatsspel aanwezig, 'Het Caetspelghememoralizeert'.

Caetsbaan

Op de kaart van Blaeu is aan de linkerkant van het huidige Voorburg, vlak bij de poort naar de Dreven, de kaatsbaan afgebeeld. Direct grenzend aan de kaatsbaan staat aan de zuidkant een gebouw van meerdere verdiepingen getekend: het kaatshuis. Vanuit het kaatshuis was er een goed zicht op de kaatsbaan. Op de tekening is goed te zien dat het gaat om een gebouw met aan beide zijden (aan de noord- en zuidkant) een trapgevel. In de oostgevel staat halverwege een schoorsteen getekend.

De oudste vermelding van het 'caetspul' dateert uit de rentmeestersrekening over het jaar 1552-1553. Omdat kennelijk niet duidelijk was hoe een kaatsbaan moest worden aangelegd, werden de vaste timmerman van het kasteel, Andries Tymmerman, en metselaar Bert Thoenis naar Arnhem en Vianen uitgestuurd om te bekijken hoe de 'kaetspelen' er daar uit zagen. Ze waren vijf dagen onderweg. Eenjaar later gaat Bert Thoenis er nogmaals op uit naar Arnhem en Vianen 'om de caetspullen te besien ende daer van de hoochte ende breette te brungen om alhier een te maken'.²

In hetzelfde rekeningjaar 1552-1553 werden er baksteen, natuursteen, kalk en pek geleverd voor de kaatsbaan en het kaatshuis. Willem Loyen en Jan van Buren voerden 40.000 stenen aan uit de plaatselijke steenoven voor de bouw van het kaatshuis. In dezelfde rekening staat dat er 3.500 tegels geleverd werden voor het 'caetspul' en reparatie aan het kasteel. Van schipper Heinrich Cornelis kocht men 42 hoet (1 hoet = 1003 liter) kalk en mogelijk werden er van diverse personen ook nog

4 De kaatsbaan met het kaatshuis.

eens in totaal 105 hoet kalk voor de muren van de kaatsbaan gekocht. De natuursteen werd aangekocht in Leerdam en Zaltbommel. Meester Anthoenis Keldermans kocht 'sechenaer' steen (mergel uit de groeven van Zichen ten zuidwesten van Maastricht) in Leerdam; van Jan de Voicht in Zaltbommel kocht men 140 blokken 'sichgever' steen voor de kaatsbaan en het zomerhuis. Jan Thyssoon Schuytmaker en zijn knecht werden betaald om het dak van het 'kaetspul' te teren en te pekken. Het dak zat in 1553 dus al op hetkaatshuis!

Vervolgens kon men beginnen met de afwerking. De deuren en vensters van het zomerhuis en de kaatsbaan werden door Pelgrom Geryts Sloomaker van sluitwerk voorzien. Waarschijnlijk maakte hij ook een bescherming ('glaesspylen') voor de ramen van de kaatsbaan. Pelgrom was ook al naar Den Bosch gereisd om 17 pond *koperdraat* te kopen om de 'veynsteren van tcaetspul mede te beruten voor de ballen'. Het koperdraad was blijkbaar te dik, want hij ging erop uit naar Utrecht om een deel van het koperdraad te 'vertrecken' en te 'verdunnen'. Daarna was hij nog acht dagen bezig om hetzelfde draad 'in yseren geraempenten te ruyten'. Marcus de Schilder werd betaald om de kaatsbaan zwart te verven. Dit was handig omdat op die manier de witte ballen beter afstaken. Eenjaar later moest Marcus de muren nogmaals zwart verven. De verf werd weer met lijm vermengd om te zorgen dat het beter bleef zitten. Zijn zoon Jan Marcuszoon schilderde in 1565 de kaatsbaan opnieuw zwart.

Marcus de Schilder kreeg tevens de opdracht om een en ander van schilderwerk te voorzien. Op de middenkamer schilderde hij de drie balken en twee 'strychouten' (strijkbalken, dunne balken langs een gevel) blauw. Hierop sloeg men 130 vergulde sterren en drie rode rozen. De 'nooten' (stenen of houten kraagstuk of balkconsole waarop het einde van een balk rust) van de balken werden met goudverf beschilderd, evenals een engeltje met de wapens van Pallant en Culemborg bij de schoorsteen alsmede twee granaatappelen. Deze laatsten werden vermoedelijk verwerkt in het ledikant: 'ende noch geleverd twee gar-naet appelen vergult ende den parc daer af mit incarnaet tot dat litde-camp boven'.

De deurkozijnen en de vensterkozijnen werden onder zwart en boven groen geschilderd, de twee vensterkozijnen op de trap werden groen geverfd. Op de voorste deur van deze middenkamer en de deur van het privaat werden op de panelen rode rozen met groen en een gouden hart geschilderd. Hier omheen zat een rode ring. Op de bovenste kamer werden de balken en de 'cribbelen' zwart geverfd en met witte 'kelren' versierd. De drie vensters werden groen geschilderd en versierd met rode rozen en lelies. Het geheel van de kaatsbaan werd afgemaakt door aan de buitenzijde van de kaatsbaan 'wyngaert rancken' te poten.

Een paar jaar na de voltooiing van het kaatshuis staan er, zoals te lezen is in een inventaris van het kasteel uit 1557, in de 'benedenste camer achter tcaetspul':

*Een tafel van wageschott mit twee scragen
een scabell
twee brantijsers
een tange mit een vuijrschuppe
een bancxken*

Bij een inventarisatie zeven jaar later staat er in dezelfde ruimte, de 'benedenste camer achter tcaetspell':

*Een kiste van witte houten
een scabelle
twee brantijsers
een vuijrschuppe ende een tange
een cofferen mit ijseren banden
noch twee cleijne kiskens*

Bij beide inventarisaties wordt niets vermeld over de materialen waarmee gespeeld werd bij het kaatsen, zoals reket of ballen. Werd deze ruimte gebruikt als verkleedruimte, zoals ook bij het kasteel van Hoogstraten een 'retreet' (verblijf) was waar de spelers zich konden terugtrekken? En keken de toeschouwers vanaf de eerste verdieping van het kaatshuis naar het kaatsspel?

Familie Keldermans

Ten einde toezicht te houden op de werkzaamheden aan de kaatsbaan en het kaatshuis, werden Anthoenis Keldermans en zijn zoon vanuit Hoogstraten naar Culemborg gehaald. Zij hebben 81 dagen 'gewrocht' aan het 'caetspul' en het 'somerhuys'.

De naam Keldermans is natuurlijk niet onbekend in Culemborg. Het stadhuis aan de Markt werd ontworpen door Rombout II Keldermans, maar wie het uiteindelijk in 1534 heeft voltooid, is onduidelijk. Rombout II was namelijk al in 1531 overleden. Misschien heeft zijn neef Laurens Keldermans het (gedeeltelijk) gebouwd; hij was immers degene die het 'patroon' (bouwtekening) voor de 'bolwerken' buiten de Havendijk, ter verdediging van de stad, heeft ontworpen. Bekend is dat Rombout II en Laurens hebben samengewerkt aan de uitvoering van de hallen in Mechelen. Laurens Keldermans is echter niet veel ouder geworden dan zijn oom, want hij stierf in 1534.

5 Standbeeld van Rombout n Keldermans (1460-1531) tegen de gevel van het stadhuis van Gent.

De familie Keldermans was een architectengeslacht dat uit Mechelen afkomstig was. Elisabeth en Antoni bezaten in de omgeving van deze stad meerdere huizen en brachten in dit toenmalige bestuurscentrum van de Habsburgers in de Nederlanden veel tijd door. Het is dus zeer goed mogelijk dat de architecten-bouwmeesters Keldermans vanuit Mechelen met Antoni van Lalaing zijn meegetrokken naar het noorden.

Ook in Hoogstraten, de plaats waar Antoni en Elisabeth vaak verbleven, is veel door de Keldermansen gebouwd. In de jaren 1524-1525 ontwierp Rombout II de Sint Catharinakerk, en uit dezelfde tijd dateert ook het ontwerp voor het stadhuis. In 1530 werd begonnen met de bouw van het stadhuis, niet lang daarna gevolgd door de bouw van de Catharinakerk. Twintig jaar later was de kerk voltooid.

In dezelfde periode begonnen ook de werkzaamheden aan het kasteel, het Gelmelslot. Na de dood van Antoni van Lalaing in 1540 liet zijn neef en opvolger Philips van Lalaing de werkzaamheden voltooien.

Rombout II Keldermans heeft eveneens het ontwerp gemaakt voor het kasteel Vredenburg in Utrecht, maar ook dit werk heeft hij niet afgezien. Zijn neef Laurens II nam de leiding over, maar hij overleed eveneens voordat de burcht voltooid was. Laurens werd weer als bouwmeester opgevolgd door een ander lid van de familie, Marcellis Keldermans. Rombout II heeft heel wat verdedigingswerken gebouwd of aangepast in onze omgeving; kasteel de Blauwe Toren in Gorkum,

de Hinthamerpoort in Den Bosch en verder versterkingen in Leerdam, Schoonhoven en IJsselstein. Van een aantal versterkingen zijn de ontwerptekeningen van Rombout II bewaard gebleven, zoals van het kasteel te Wijk bij Duurstede. In IJsselstein werkte hij aan het kasteel van Floris van Egmond, graaf van Buren. De overgebleven traptoren in IJsselstein vertoont een gelijkenis met de andere bouwwerken van Rombout II Keldermans. Na de dood van Rombout II in 1531 nam de graaf van Buren een andere bouwmeester in dienst, de Italiaan Alexander Pasqualini. Behalve in IJsselstein bezat Floris van Egmond nog twee andere grote kastelen in onze omgeving, namelijk in Buren en Leerdam. Bij de meeste van deze werken is er ook een relatie met Antoni van Lalaing als (mede-)opdrachtgever te herleiden! Philips van Lalaing, graaf van Hoogstraten, en van 1543 tot 1555 stadhouder van Gelderland, maakte vaak gebruik van de diensten van Marcelis Keldermans. Marcelis had regelmatig contact met Philips, en ze ontmoeten elkaar ook in Culemborg.

Toch was het niet deze Marcelis, maar een andere Keldermans die betrokken was bij de bouw van de kaatsbaan en het kaatshuis: de reeds genoemde Antonis Keldermans. Het is niet duidelijk waar deze in de stamboom van de familie Keldermans past, maar waarschijnlijk was hij een zoon van Rombout II. Antonis Keldermans wordt ook wel de 'Hoogstratense Keldermans' genoemd, vanwege zijn werkzaamheden in Hoogstraten aan de Sint Catharinakerk.

Geweerfabriek

Het kasteel van Culemborg was tijdens de Franse bezetting in de jaren 1672-1673 compleet uitgewoond en graaf Georg Frederick van Waldeck verhuisde daarom naar het Nieuwe Hof in de binnenstad. In de loop van de achttiende eeuw verviel het oude slot steeds verder. In 1720 verkochten de Staten van het Kwartier van Nijmegen de kasteeltuin in kleine percelen aan particulieren. Het kaatshuis bleef echter fungeren als een zelfstandig woonhuis, dat ook verhuurd werd. Voet van Oudheusden schrijft in 1753 dat het voormalige kaatshuis bewoond werd door Karthuizers: 'Hier was van ouds de Kaetsbaen, met een hoogen Muer omringt, nu tot een Woonhuis vertimmert en thans bewoont van Cathuizers'.³

Als in 1759 op het huidige Voorburg de geweerfabriek opgericht wordt, maakt ook het kaatshuis er onderdeel van uit. Op de kaart van Perrenot uit omstreeks 1760 staat in de legenda bij het gebouw dat op de plek van het kaatshuis: 'de woning van den fabriquant met een magazin'. Op de kaart is te zien dat de woning uit twee delen lijkt te bestaan; de voormalige kaatsbaan is nu overdekt en zal zijn samen-

gevoegd met het bestaande kaatshuis. Wanneer de samenvoeging gebeurd is en de kaatsbaan zijn functie definitief heeft verloren, is niet bekend.

De geweerfabriek werd in 1812 verplaatst naar Luik en de gebouwen zijn niet lang daarna afgebroken. Op kaart van Jacob Beltjes uit 1809 en op de verpondingskaart uit omstreeks 1810 staat op de plek van de voormalige kaatsbaan nog een gebouw getekend. Op de eerste kadastrerkaart uit 1832 staat echter geen gebouw meer op deze plek aangegeven. Ergens in de tussenliggende periode zal de voormalige geweerfabriek zijn gesloopt, waarmee de laatste restanten van het oude kaats huis en de kaatsbaan letterlijk van de kaart werden geveegd.

BellaSangster

Bronnen en literatuur

- De informatie over de kaatsbaan staat in de zogenaamde 'Rentmeestersrekeningen', die bewaard worden in het Gelders Archief te Arnhem: A.P. van Schilfgaarde, *Het archief der heeren engraven van Culemborg* ('s-Gravenhage 1949).
- Beltjes, P.J.W., 'Het kasteel', in: P.J.W. Beltjes en P.W. Schipper, *Culemborg. Beeld van een stad* (Culemborg 1988), p.117-128.
- Bondt, C. de, *'Heeft yemant lust met bal, of met reket te spelen..?' Tennis in Nederland tussen 1500 en 1800* (Hilversum 1993).
- Hoekstra, T.J., 'Marcelis Keldermans, Mr. van den wercken van de starckte Vredenborch t'Utrecht en boumeester der vesteijcheden van de sterckten in Gelderland (ca. 1500?-1557), in: *Liber Castellorum. 40 variaties op het thema kasteel*, Th. Hoekstra, H.L. Janssen en I.W.L. Moerman, red., (Zutphen 1981), p.170-186.
- Jong, J.D. de, *Elisabeth van Culemborg 1475-1555. Levensschets* (Culemborg 1955).
- Mosselveld, J.H. van, e.a., red., *Keldermans. Een architectonisch netwerk in de Nederlanden* ('s-Gravenhage 1987).
- Voet van Oudheusden, A.W.K., *Historische Beschryvinge van Culemborg* (Utrecht 1753).

NOTEN

- 1 Beltjes 1988, p. 128.
- 2 Dit betekent dat er voor 1552 kaatsbanen in Arnhem en Vianen waren. De kaatsbaan in Vianen was er dus eerder dan Cees de Bondt (1993, p. 67) schrijft.
- 3 Voet van Oudheusden 1754, p. 430. Dit laatste moet een vergissing zijn van Voet, want het lijkt nogal onwaarschijnlijk dat er Karthuizers gewoond hebben (vriendelijke mededeling van de heer G. Mentink).

Rectificatie

In het Historisch Halfjaarbericht 2007-35, waarin aandacht werd besteed aan de Culemborgsche herinneringen van dokter J. Hocke Hoogenboom, schreven wij bij deze foto: 'Een Rode Kruis-oefening op een onbekende locatie omstreeks 1910. Rechts achter het tafeltje zit dokter J. Hocke Hoogenboom, naast hem staat zuster Grondel'.

Ad van Haarlem wist dit tafereel echter nader te lokaliseren. We kijken namelijk tegen de achtergevel van de Stadsschool nr. 2, die was gelegen achter de Prijssestraat. Het gebouw, dat al vanaf het begin van de vijftiger jaren niet meer in gebruik was als school, is in de jaren zeventig afgebroken.

